

روش‌های عالمان شیعه و اهل سنت در مبارزه با استحاله فرهنگی

حجت‌الاسلام والمسلمین عبد الله مومنی اورعی*

اشاره

«تهاجم فرهنگی» یکی از راه‌های جنگ نرم و تأثیرگذار دشمن در برابر جامعه اسلامی است. دشمن برای تسلط بیشتر بر جوامع اسلامی، با استفاده از ابزارهایی مانند ماهواره، اینترنت و فضای مجازی سعی در تغییر فرهنگ و سبک زندگی جامعه اسلامی دارد تا بنیان‌های فرهنگی آن را از بین ببرد. مقابله اسلامی با استحاله فرهنگی، امری ضروری و انکارناپذیر است. این اقدام نه تنها به حفظ هویت و ارزش‌های دینی کمک می‌کند، بلکه به رشد فکری و فرهنگی جامعه نیز می‌انجامد. عالمان دین و فعالان فرهنگی باید با شناسایی چالش‌ها و ارائه راهکارهای مؤثر، به ایجاد فضایی سالم و پایدار برای پیشرفت و ترقی فرهنگ اسلامی بپردازند. رهبر معظم انقلاب بارها در سخنرانی‌ها و بیانات خود به موضوع استحاله فرهنگی پرداخته‌اند و درباره آن هشدار داده‌اند. اندیشمندان اسلامی در راه مبارزه با استحاله فرهنگی از روش‌هایی بهره می‌برند که در این نوشتار به بیان بعضی از آنها می‌پردازیم.

تعریف و جایگاه فرهنگ

«فرهنگ» عبارت است از مجموعه‌ای علوم، دانش‌ها، هنرها، افکار، اعتقادات، قوانین و مقررات، آداب و رسوم، سنت‌ها و به طور خلاصه همه آموخته‌ها و عاداتی که یک انسان در جایگاه عضوی از جامعه اخذ می‌کند.^۱ فرهنگ به افراد یک جامعه حس تعلق و همبستگی

* کارشناسی ارشد مذاهب اسلامی.

۱. لوئیس کوزر و برنارد روزنبرگ، نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناسی، ص ۴۴؛ احمد گل محمدی، جهانی شدن،

فرهنگ، هویت، ص ۲۳۹.

می‌بخشد و آنها را از دیگر جوامع متمایز می‌کند. بی‌گمان فرهنگ را باید مهم‌ترین و غنی‌ترین منبع هویت دانست. هویت افراد و گروه‌ها همواره با توسل به اجزا و عناصر فرهنگی گوناگون شکل می‌گیرد؛ زیرا این اجزا و عناصر، نقش چشمگیری در تأمین نیاز انسان‌ها برای متمایز بودن و ادغام شدن در جمع ایفا می‌کنند.^۱

ضرورت فرهنگ

فرهنگ به حفظ هویت ملی و استقلال فرهنگی یک ملت کمک می‌کند. در دنیای جهانی‌شده امروز، حفظ فرهنگ بومی و مقابله با تهاجم فرهنگی اهمیت ویژه‌ای برخوردار دارد؛ همچنین نقش مهمی در توسعه اجتماعی جوامع ایفا می‌کند. فرهنگ غنی و پویا منجر به ارتقای سطح آگاهی، آموزش، بهداشت و رفاه اجتماعی می‌شود و کمک شایانی به این موضوع می‌کند. افزون‌اینکه شناخت و احترام به فرهنگ‌های مختلف، به تفاهم و همکاری بین ملت‌ها کمک می‌کند. گفتگوی بین فرهنگی سبب کاهش تعصبات و پیش‌داوری‌ها می‌شود و زمینه را برای صلح و دوستی فراهم می‌نماید.

استحاله فرهنگی

استحاله فرهنگی به فرایند تغییر و جذب عناصر فرهنگی یک جامعه به وسیله فرهنگ دیگر اطلاق می‌شود؛ به گونه‌ای که هویت فرهنگی اولیه جامعه تغییر می‌یابد و ویژگی‌های جدیدی بسته به فرهنگ غالب جذب می‌کند. این تغییرات می‌توانند تدریجی و بر اثر تعاملات مداوم فرهنگی یا به دلیل تأثیر شدید و غالب یک فرهنگ بر دیگری انجام گیرند.

عوامل استحاله فرهنگی

الف) جهانی‌سازی: گسترش سریع اطلاعات و فناوری منجر به نفوذ فرهنگ‌های غالب (مانند فرهنگ غرب) از طریق رسانه‌ها و اینترنت شده است.

ب) استعمار و نفوذ سیاسی: تحمیل فرهنگ و ارزش‌های کشورهای استعمارگر به بومیان، در طول تاریخ موجب استحاله فرهنگی شده است.

ج) مهاجرت: مهاجرت‌های گسترده با ادغام فرهنگ‌های مهاجران و میزبان، سبب تغییرات فرهنگی در جوامع می‌شود.

۱. احمد گل محمدی، جهانی شدن، فرهنگ، هویت، ص ۲۳۹.

د) تأثیرات اقتصادی: شرکت‌های چندملیتی و بازار جهانی با انتقال محصولات و فرهنگ خود، ارزش‌ها و سبک زندگی جوامع را تحت تأثیر قرار می‌دهند. رهبر انقلاب بارها در سخنرانی‌ها و بیانات خود به موضوع استحاله فرهنگی پرداخته‌اند و درباره پیامدهای آن هشدار داده‌اند. ایشان استحاله فرهنگی را تهدیدی جدی برای هویت و استقلال فرهنگی جامعه ایرانی می‌دانند.

روش‌شناسی عالمان اسلامی در مواجهه با چالش‌های فرهنگی

عالمان اسلام در طول تاریخ با استحاله فرهنگی و تهدیدهای فرهنگی مختلف مبارزه کرده‌اند. در ادامه به چند روش عالمان برای مقابله با این چالش‌ها اشاره می‌شود.

۱. ترویج فرهنگ اسلامی

عالمان اسلام با تأکید بر آموزه‌های دینی و فرهنگی اسلام، به ترویج ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در جامعه می‌پردازند و می‌کوشند مردم را به رعایت اصول اسلامی و انسانی تشویق کنند؛ همچنین با پاسخ به شبهه‌های فرهنگی و دینی، تلاش می‌کنند با ارائه دلایل منطقی و مستند، افکار نادرست را اصلاح نمایند. این مسئله می‌تواند با برگزاری کلاس‌های آموزشی، پاسخ به شبهه‌ها، برگزاری مناظرات، سخنرانی‌ها و نشر کتاب‌های دینی باشد.

شیخ مفید (م ۴۱۳ هـ) یکی از بزرگ‌ترین عالمان شیعه در قرن چهارم هجری بود. او به تأسیس مکتب علمی در بغداد پرداخت؛ زیرا بغداد در آن زمان پایتخت خلافت عباسی بود و یکی از مهم‌ترین مراکز علمی و فرهنگی جهان اسلام شناخته می‌شد. تأسیس مکتب علمی در این شهر به او این امکان را می‌داد که به راحتی با دیگر دانشمندان و فلاسفه ارتباط برقرار کند و از تبادل علمی بهره‌مند شود. همچنین او که به دنبال ترویج معارف و اصول فقهی و کلامی شیعه بود، تأسیس مکتب علمی این فرصت را می‌داد تا عقاید شیعه را به گونه‌ای منظم و علمی به دیگران آموزش دهد و از این طریق به تقویت هویت شیعه کمک کند.^۱ وی در این راستا توانست شاگردان زیادی از جمله شیخ طوسی، کلینی و... را تربیت کند و به آنها علوم دینی و فقهی را آموزش دهد.

در آن دوران، چالش‌های فکری و مذهبی زیادی وجود داشت. شیخ مفید با تأسیس مکتب

---

۱. یعقوب جعفری، «مقایسه‌ای میان دو مکتب فکری شیعه در قم و بغداد در قرن چهارم هجری»، ص ۱۴-۱۵.

علمی، به دنبال پاسخ به این چالش‌ها و دفاع از عقاید شیعه بود.^۱ او با نوشتن آثار مهمی در زمینه فقه و کلام، به ترویج فرهنگ اسلامی و تقویت هویت دینی مردم پرداخت.^۲ این اقدام شیخ مفید، گامی مهم در تاریخ علم و فرهنگ اسلامی به شمار می‌آید و تأثیرات آن تا به امروز احساس می‌شود. مقام معظم رهبری نیز یکی از مصادیق مبارزه با استحاله فرهنگی را رساله‌های شیخ مفید در جواب پرسش‌های بلاد مختلف دانسته‌اند.^۳

امام غزالی نیز از متفکران بزرگ اهل سنت سده پنجم هجری است که در برابر چالش‌های فرهنگی زمان خود تلاش زیادی کرد تا هویت دینی و فرهنگی مسلمانان را حفظ کند. او در تهافت الفلاسفه، به نقد فلسفه‌های یونانی و افکار فلسفی پرداخت که با اصول اسلامی در تضاد بودند. او کوشید نشان دهد بسیاری از این افکار نمی‌توانند با اصول دین اسلام سازگار باشند و به نوعی تهاجم فرهنگی به ارزش‌های اسلامی به شمار می‌آیند. وی در آغاز مقدمه تهافت تصریح می‌کند رواج بی‌دینی و خوارشمردن امور دین از سوی گروهی، او را برآن داشته است تا فلسفه را به نقد بکشد و اصول و مبانی اندیشه فیلسوفان را ویران کند.^۴

از دیگر تلاش‌های غزالی در هویت‌بخشیدن به فرهنگ مسلمانان، تلاش برای ترویج اخلاق اسلامی و ارزش‌های انسانی است. غزالی می‌کوشید مسلمانان را به رعایت اصول اخلاقی و انسانی تشویق کند و به آنها یادآوری نماید که دین اسلام نه تنها به عبادت، بلکه به رفتار صحیح در زندگی روزمره تأکید دارد.

ابوحامد باور داشت فقیهان و متکلمان و واعظان هم‌روزگار وی، از فرهنگ اصیل اسلامی دور شده‌اند، نه درد دین دارند و نه درس دین می‌دهند. آنچه در این میان متروک و مظلوم افتاده است، علم آخرت و سیره صالحان سلف است؛ برای تحقق این آرمان مهم، کتاب احیاء علوم الدین را به زبان عربی نگاشت^۵ که به گفته برخی، در کتب اخلاقی نظیر

۱. ابوالقاسم گرگی، تاریخ فقه و فقه، ص ۱۴۶.

۲. محمد بن حسن طوسی، الفهرست، ص ۶۷.

۳. برگرفته از بیانات در دیدار مبلغین و طلاب حوزه‌های علمیه سراسر کشور، ۲/۱۴۰۴/۲۱؛ در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=53333>.

۴. محمد غزالی، تهافت الفلاسفة، ص ۷۳.

۵. همو، احیاء علوم الدین، ج ۱، ص ۲.

ندارد و هر کس پس از غزالی در علم اخلاق چیزی نوشته است، از این کتاب استفاده و اقتباس یا تقلید صرف کرده است.^۱

۲. تقویت هویت ملی

عالمان شیعه به تقویت هویت ملی و دینی مردم توجه دارند و می‌کوشند مردم را به ریشه‌های فرهنگی و دینی خود متصل کنند و حس همبستگی و اتحاد را در جامعه تقویت نمایند. پرواضح است مراد از هویت ملی، هویتی است که با اصول اسلامی و ارزش‌های انسانی همخوانی داشته باشد.

این مفهوم در گذشته در جایگاه یک مقوله خاص مطرح نبود و مسلمانان بر اساس دین و نه ملیت‌های قومی به هم پیوسته بودند؛ اما در دوران معاصر با تشکیل کشورهای جدید اسلامی، بحث و دیدگاه‌های مختلفی درباره هویت ملی و رابطه آن با اسلام مطرح شده است.

آیت‌الله خامنه‌ای انقلاب را سبب هویت‌بخشیدن به ملت ایران می‌داند و می‌فرماید: «واقعاً خدا به ملت ایران رحم کرد که این انقلاب رخ داد ... مبارزه‌ای با انقلاب انجام گرفت، مبارزه هویتی بود، مبارزه موجودیتی بود؛ هویت ملت ایران، موجودیت ملت ایران، تاریخ ملت ایران داشت نابود می‌شد و جلویش گرفته شد».^۲ ایشان راه جلوگیری از فریب و اغوای دشمن را تقویت هویت ملی و تقویت آرمان‌خواهی در مجموعه نخبه‌ها می‌داند و در این باره می‌فرماید: «هویت ملی باید در مجموعه نخبه کشور تقویت بشود، باید احساس کنند که ایرانی مسلمان‌اند، باید افتخار کنند به اینکه ایرانی مسلمان‌اند؛ این باید در آنها تقویت بشود. باید افتخار کنند که تتمه و دنباله یک تاریخ بسیار شرافتمندانه و باارزش‌اند؛ دانش ما یک روز دنیا را در تصرف داشته، فلسفه ما یک روز برترین فلسفه در دنیا بوده، دانشمندان ما، حقوق ما، فقه ما همین جور؛ ما دنباله آن تاریخ هستیم. بعد از پیروزی انقلاب، آن حرکت عظیم تاریخی ادامه پیدا کرده. یکی از کارهای دشمن، آرمان‌زدایی است، هویت‌زدایی است؛ این یکی از کارهاست؛ متوجه این نقطه تهاجم دشمن باشید».^۳

۱. جلال‌الدین همائی، غزالی‌نامه، ص ۱۵۷.

۲. بیانات در دیدار اعضای کنگره ملی بزرگداشت ۲۴ هزار شهید تهران، ۰۳/۱۱/۱۴۰۲؛ در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=55023>

۳. بیانات در دیدار نخبگان و استعداد‌های برتر علمی، ۲۵/۰۷/۱۳۹۷؛ در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=40725>

استاد مرتضی مطهری در جایگاه یکی از اندیشمندان و روشنفکران عصر پهلوی دوم و دوران شکل‌گیری انقلاب اسلامی است که بحران موجود در هویت ملی معاصر ایرانیان را در ربط اسلامیت، ایرانیت و تجدد غربی می‌داند؛ بر این اساس، به دنبال این بود که تأثیر متقابل و اهمیت هر یک از این عناصر و مؤلفه‌ها را بیان نماید. کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران، نشان‌دهنده دغدغه‌های بزرگ شهید مطهری به مقوله هویت ملی ایرانی در عصر حاضر است. ایشان بر اهمیت و نقش مذهب در جایگاه اصیل‌ترین عنصر در هویت ملی تأکید دارد و دیگر عناصر را در قالب دینی و مذهبی معنا و هویت می‌دهد؛ پس در نظر وی عناصر غیردینی نقش ثانوی دارند.^۱

سید قطب (۱۹۰۶ - ۱۹۶۶) با توجه به شرایط کشورهای مستعمره و تأثیر استعمار غربی بر جهان اسلام، نخست دیدگاه خاصی به هویت ملی در دوران استعمار داشت. در نظر قطب، استعمار غربی نه تنها از نظر اقتصادی و سیاسی به کشورهای مسلمان آسیب رسانده است، بلکه موجب تضعیف هویت دینی و اسلامی این جوامع نیز شده است. هویت ملی در چنین شرایطی برای بسیاری از مسلمانان، ابزاری برای مقاومت در برابر استعمار و تأسیس دولت‌های مستقل در نظر گرفته می‌شود. او در آن دوره رویکرد سکولار اسلامی داشت و ناسیونالیسم عربی را برای ایدئولوژی می‌پذیرد و حتی به اسلام از زاویه «روح عربی ناب» آن می‌نگرد؛^۲ سرانجام، از ملی‌گرایی به معنای مدرن آن انتقاد می‌کند. به زعم او، ملی‌گرایی غربی که در بسیاری از کشورهای اسلامی به‌ویژه در دوران معاصر رواج پیدا کرده است، سبب تضعیف هویت اسلامی و وحدت امت اسلامی می‌شود.^۳

۳. تأکید بر وحدت اسلامی و مقابله با تفرقه

عالمان اسلام با تأکید بر وحدت مسلمانان و تقویت روابط بین مذاهب اسلامی، سعی در ایجاد هویت مشترک اسلامی دارند که می‌تواند در برابر استحاله فرهنگی تأثیرگذار باشد. وحدت امت اسلامی، موجب ایستادگی در برابر تقلید فرهنگی و حفظ هویت اسلامی (در برابر هویت جهانی) می‌شود. وحدت اسلامی به معنای همبستگی میان اعضای امت اسلامی فراتر از مرزهای ملی، نژادی و زبانی است. این وحدت تأکید می‌کند امت اسلام دارای اصول، ارزش‌ها

۱. قدرت‌الله قربانی، «هویت ملی از دیدگاه استاد مطهری»، ص ۶۳-۸۶.

۲. مجید مرادی، «تقریر گفتمان سید قطب»، ص ۲۲.

۳. مجله تاریخ فرهنگ معاصر، ش ۶، ص ۲۷۸، به نقل از مصر الفتاه، ۶ سپتامبر ۱۹۵۱م.

و باورهایی است که نباید قربانی جریان استحاله فرهنگی جهانی شوند. آیت‌الله کاشانی با توجه به اندیشهٔ همبستگی ملل مسلمان، منشوری را به تمام ملت‌های اسلامی فرستاد و از آنان خواست: «برادران من، وضع کنونی و حوادث روزمره جهان، هر لحظه بر یقین ما می‌افزاید که وجود یک جبهه متشکل از ملل مسلمان و هماهنگی دولت و ملت ضروری به نظر می‌رسد تا از جنبه معنوی دین و راهنمایی پیامبر بزرگ خود الهام گرفته و در برابر مطامع استعماری و نوکران آن، سدّ محکمی ایجاد نموده و از رخنه اجانب جلوگیری کنند»^۱. امام خمینی علیه السلام همواره بر لزوم وحدت اسلامی تأکید داشت و تفرقه و اختلاف میان مسلمانان را دسیسه دشمنان می‌دانست؛ به همین دلیل بارها در سخنرانی‌ها و پیام‌های خود، مسلمانان را به وحدت و همبستگی فراخواند. ایشان اعتقاد داشت مسلمانان با وجود اختلاف‌های مذهبی، اشتراک‌های فراوانی دارند که می‌توانند مبنای وحدت آنها قرار گیرد و اندیشه غربی‌شدن جهان اسلام را نقد کرد. امام علیه السلام برای مقابله با نابودی تمدن اسلامی، افزون بر تلاش در همگرایی اجتماعی، بر همگرایی سیاسی کشورهای اسلامی تلاش و تأکید داشتند و می‌فرمایند: «اسلام یک ملت واحده است و ممالک اسلامی، مثل محله‌های یک شهر به هم نزدیک‌اند و همه روی قواعد اسلامی موظف‌اند که با هم متحد باشند. و همه زیر پرچم توحید، متحد‌الکلمه با کسانی که برخلاف اسلام هستند، مقابله کنند و آنها را هدایت کنند به اسلام و خودشان را حفظ کنند از شر آنها»^۲.

ایشان تعصبات مذهبی و فرقه‌گرایی را عامل اصلی تفرقه مسلمانان می‌دانست و همواره تأکید می‌کرد نباید اختلاف‌های مذهبی به درگیری و نزاع منجر شود و مسلمانان باید با یکدیگر برادر باشند. با تدبیر امام خمینی علیه السلام، فاصله زمانی بین دو گزارش روایی از میلاد پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله، به نام «هفته وحدت» نام‌گذاری شد. هدف از این اقدام، ایجاد فرصتی برای تعامل و گفتگو میان مسلمانان بود. این هفته هر سال در کشورهای اسلامی برگزار می‌شود و تقویت اتحاد میان مسلمانان را موجب شده است.

سیدعبدالحسین شرف‌الدین در راستای ایجاد اتحاد، تقریب و الفت میان امت اسلامی، کتاب *الفصول المهمة فی تألیف الامة* را به نگارش درآورد. او که بیشترین دغدغه را در تقریب بین شیعه و سنی داشت، در این اثر به عوامل بروز تفرقه و جدایی بین مذاهب اسلامی می‌پردازد

۱. سیدهادی خسروشاهی، درباره زندگی و مبارزات آیت‌الله سیدابوالقاسم کاشانی، ص ۱۷۷.

۲. سیدروح‌الله خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۴۸۵-۴۸۷.

و راهکارهایی برای وحدت نیز ارائه می‌دهد. الفصول به زبان‌های فارسی و اردو نیز ترجمه شده است.

آیت‌الله بروجردی، شیخ محمود شلتوت، علامه یوسف قرضاوی و جمعی دیگر از اندیشمندان اسلامی به ضرورت همبستگی مسلمانان و کشورهای اسلامی تأکید داشتند.

۴. استفاده از رسانه‌های نوین

رسانه‌ها امروزه نقش بسیار تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به فکر، فرهنگ، رفتار و هویت فرهنگی انسان‌ها دارند. رسانه‌ها می‌توانند هم ابزاری برای بهبود زندگی انسان‌ها باشند و هم وسیله‌ای برای تخریب و ایجاد مشکلات. رسانه‌ها می‌توانند زمینه‌ساز گفتگوی آزاد و چندجانبه میان ملت‌ها باشند و این یکی از بزرگ‌ترین مزایای آنهاست. آنها قادرند به طور اخلاقی و استدلالی، مفاهیم و ارزش‌های مختلف را میان ملت‌ها تبادل کنند؛ در نتیجه دادوستد معنوی، اخلاقی و فرهنگی را تسهیل نمایند.^۱

عالم‌ان امت مسلمان با توجه به پیشرفت تکنولوژی، از رسانه‌های مختلف مانند مجله، تلویزیون، رادیو و اینترنت برای نشر آموزه‌های دینی و فرهنگی استفاده کرده‌اند و می‌کنند.

سیدجمال‌الدین که سال ۱۲۷۸ قمری / ۱۲۴۱ شمسی به افغانستان رفت، اولین روزنامه را در افغانستان با عنوان «شمس‌النهار» انتشار داد.^۲ وی در ربیع‌الثانی سال ۱۲۹۶ قمری به حیدرآباد رفت که مرکز همه تبعیدیان هند بود و در این شهر مجله‌ای با عنوان «معلم شفیق» به دوزبان اردو و فارسی منتشر کرد.^۳ همچنین سال ۱۳۰۱ قمری / ۱۸۸۴ میلادی به پاریس رفت و «عروة الوثقی» را انتشار داد.^۴

«درّة النجف» مجله‌ای فارسی به مدیریت آغامحمد محلاتی بود. شماره اول آن در ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۸ قمری منتشر شد. از جمله کسانی که فکر سامان‌دادن این مجله را داشت، شیخ عبدالحسین رشتی یکی از شاگردان مجتهد مصلح محمدکاظم خراسانی بود که اجازه چاپ مجله را با واسطه از آن جناب گرفته بود. «درّة النجف» مطالب بسیاری در باب دین و تمدن را

۱. بیانات در دیدار مدیران و برنامه‌سازان رسانه‌ای کشورهای مختلف، ۲۶/۰۲/۱۳۸۵؛ در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3340>.

۲. محمدکاظم آهنگ، سیر ژورنالیسم در افغانستان، ج ۱، ص ۸.

۳. همان.

۴. کاظم موسوی بروجردی، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۱۵۸۳.

دربر می‌گرفت و به قلم شیخ آقابزرگ تهرانی نوشته می‌شد.

شیخ یوسف قرضاوی از طریق برنامه تلویزیونی معروف خود به نام «الشريعة والحياة» (شریعت و زندگی) که از شبکه الجزیره پخش می‌شد، به مخاطبان خود دسترسی داشت. این برنامه به مسائل مختلف دینی و اجتماعی می‌پرداخت و یکی از پرمخاطب‌ترین برنامه‌های دینی در جهان عرب بود.

برنامه‌های مربوط به مسائل دینی، در سال‌های حکومت رژیم پهلوی با محدودیت‌های زیادی روبرو بودند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۹۷۹، برنامه‌های رادیویی مذهبی به شدت گسترش پیدا کرد و تنوع بیشتری به خود گرفت. یکی از نخستین برنامه‌های مذهبی تولیدشده از سوی صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، «درس‌هایی از قرآن» بود. این برنامه با سخنرانی‌های حجت‌الاسلام محسن قرائتی، به بررسی و تفسیر آیات قرآن کریم می‌پرداخت و به یکی از پرمخاطب‌ترین برنامه‌های مذهبی تلویزیون ایران تبدیل شد. ویژگی‌هایی چون موضوعات متنوع، بیان ساده و روان، پرسش و پاسخی بودن و تولید مستمر، این برنامه را به یکی از شاخص‌ترین برنامه‌های مذهبی تولیدشده در صداوسیما جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب تبدیل کرد و نقشی مهم در ترویج معارف اسلامی و فرهنگ شیعه ایفا کرده است.

برنامه‌های پرمخاطب شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی معارف و قرآن برای فارسی‌زبانان و نیز برنامه‌های مشابهی که اهل سنت برای عرب‌زبانان دارند، از روش‌های کاربردی در مبارزه با استحاله فرهنگی است. امروزه نیز استفاده از اینترنت برای مقابله با استحاله فرهنگی روشی است که عالمان اسلام پی به اهمیت بالای آن برده‌اند و از آن برخوردارند.

پلتفرم‌های برخط به عالمان دین اجازه می‌دهد آموزه‌های اسلامی و پاسخ‌های خود به شبهه‌ها را به گستردگی و با سرعت انتشار دهند. عالمان توانسته‌اند با استفاده از فناوری‌های اینترنتی، دوره‌های آموزشی مجازی، وبینارها و کلاس‌های آنلاین برگزار کنند و به انتقال آموزه‌های دینی و فرهنگی بپردازند.

۵. پاسخ به شبهه‌ها

پاسخ به شبهه‌ها نه تنها به حفظ و تقویت فرهنگ کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای آگاه و مقاوم در برابر استحاله فرهنگی منجر شود. این فرایند نیازمند تلاش مستمر و آگاهی بخشی در سطح فردی و اجتماعی است؛ همچنین پاسخ به شبهه‌ها می‌تواند به تقویت هویت فرهنگی کمک کند. با ارائه توضیحات و دلایل منطقی در برابر شبهه‌ها، افراد می‌توانند به

درک عمیق‌تری از فرهنگ و ارزش‌های خود برسند و از استحاله فرهنگی جلوگیری کنند. از آنجا که پاسخ به شبهه‌ها سبب افزایش آگاهی و دانش افراد درباره فرهنگ و اعتقاداتشان می‌شود، اعتماد به نفس فرهنگی آنها افزایش می‌یابد و این آگاهی می‌تواند به افراد کمک کند در برابر تأثیرات منفی فرهنگی خارجی مقاومت کنند.

این روش به ترویج گفتگوی سازنده و تبادل نظر بین فرهنگ‌ها کمک می‌کند و به درک بهتر و احترام متقابل بین فرهنگ‌ها منجر می‌شود. با پاسخ به شبهه‌ها، می‌توان ارزش‌های فرهنگی را حفظ و به نسل‌های بعدی منتقل کرد. از گذشته تاکنون کتاب‌هایی که از سوی عالمان جهان اسلام در راستای پاسخ به شبهات نگاشته شده است، کم نیستند؛ از جمله *أعاجیب الأکاذیب* که با هدف اثبات حقانیت دین اسلام و پاسخ به شبهه‌های مبلغان مسیحی از سوی محمدجواد بلاغی نجفی (۱۳۵۲-۱۲۸۲ق) نگاشته شد. همچنین *إرشاد القرآن و السنة اثر ابن‌قیم جوزی دمشقی (۶۹۱-۷۵۱ق)* به ارشادات قرآن و سنت به روش مناظره صحیح می‌پردازد. شبهات و ردود حول *القرآن الکریم* تألیف آیت‌الله محمدهادی معرفت نیز درباره برخی از شبهاتی نوشته شده است که درباره قرآن کریم از طرف برخی از افراد مطرح می‌شد. *المراجعات* از ۱۱۲ نامه تشکیل شده است که بین سیدعبدالحسین شرف‌الدین و شیخ سلیم بشری رئیس وقت دانشگاه الأزهر رد و بدل شده است.

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم با هدف ارتقای پاسخ‌گویی دینی، «مرکز ملی پاسخ‌گویی به سؤالات دینی» را تأسیس کرد. این مرکز با بهره‌گیری از متخصصان حوزوی، به پرسش‌های دینی در زمینه‌های قرآن و حدیث، فقه، کلام، اخلاق، تاریخ، مشاوره و فقه خواهران پاسخ می‌دهد. اهداف این مرکز شامل تبیین آموزه‌های دینی، دفاع از مبانی فکری اسلام، ارائه مشاوره‌های دینی و تحلیل پرسش‌ها برای اطلاع‌رسانی به مراکز حوزوی است. وظایف این مرکز، شامل پاسخ‌گویی به پرسش‌ها، جمع‌آوری و طبقه‌بندی شبهات، تهیه منابع مطالعاتی و برقراری ارتباط با دیگر مراکز پاسخ‌گویی است.

اسلام‌وب‌دات‌نت (islamweb.net) وب‌سایتی در زمینه پاسخ به پرسش‌های دینی، ارائه مقالات و فتوای علمی از عالمان اهل سنت است. این وب‌سایت به زبان‌های مختلف فعالیت می‌کند و منبعی معتبر برای پیروان اهل سنت به شمار می‌رود و از بزرگ‌ترین و محبوب‌ترین وب‌سایت‌های اسلامی در جهان است.

کتاب‌نامه

۱. آهنگ، محمدکاظم، سیر ژورنالیزم در افغانستان، کابل: انجمن تاریخ و ادب، افغانستان اکادیمی، ۱۳۴۹ ش.
۲. جعفری، یعقوب، «مقایسه‌ای میان دو مکتب فکری شیعه در قم و بغداد در قرن چهارم هجری»، در مجموعه مقالات کنگره شیخ مفید، ج ۶۹، چ ۱، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۳. خسروشاهی، سیدهادی، درباره زندگی و مبارزات آیت‌الله سیدابوالقاسم کاشانی، قم: کلبه شروق، ۱۳۹۶ ش.
۴. خمینی، سیدروح‌الله، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۹ ش.
۵. طوسی، محمد بن حسن، الفهرست، چ ۱، قم: کتابخانه محقق طباطبایی، ۱۴۲۰ ق.
۶. غزالی، محمد، احیاء علوم الدین، بیروت: [بی‌نا]، ۱۴۰۳ ق.
۷. _____، تهافت الفلاسفة، مصر: دار المعارف، ۱۱۱۹ م.
۸. قربانی، قدرت‌الله، «هویت ملی از دیدگاه شهید مطهری»، فصلنامه مطالعات ملی، دوره ۵، ش ۱۸، ۱۳۸۳ ش.
۹. کوزر، لوئیس و برنارد روزنبرگ، نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناسی، ترجمه: فرهنگ ارشاد، تهران: نشر نی، [بی‌تا].
۱۰. گرجی، ابوالقاسم، تاریخ فقه و فقها، سمت، تهران، ۱۳۸۵ ش.
۱۱. مرادی، مجید، «تقریر گفتمان سید قطب»، نشریه علوم سیاسی، ش ۱۲، ۱۳۸۲ ش.
۱۲. موسوی بروجردی، کاظم، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایرةالمعارف اسلامی، [بی‌تا].